

God maakt de duisternis tot zijn schuilplaats

De nacht in de mystiek

Hein Blommestijn o.carm.

In onze spontane ervaring heeft de nacht twee gezichten. Enerzijds gaat het om een periode van rust en stilte, waarin het lawaai en de ruis van ons drukke en eigenmachtige leven naar de achtergrond verdwijnt en wij in contact treden met de diepere lagen van ons wezen. Anderzijds roept de nacht een situatie op, waarin duisternis overheerst en wij gemakkelijk de weg kwijtraken bij gebrek aan veilige oriëntatiepunten. Wij zijn dan vlug onderhevig aan angst en onzekerheid. Ditzelfde kan gebeuren wanneer een zeer fel licht onze ogen totaal verblind en wij verschrikt stil moeten blijven staan. Ook dat is een ervaring van 'nachtelijk duister', al doet ze zich midden op de dag voor.

De beproeving

Mystieke schrijvers hebben veel nagedacht over ervaringen van ondoordringbaar nachtelijk duister. Deze ervaringen worden veelal geduid als het besef van de afwezigheid van God, die volgt op de intense beleving van zijn aanwezigheid. Zo beschrijft Willem van Saint-Thierry in zijn commentaar op het Hooglied de eerste nachtervaring:

Zoals nu eenmaal op de ondergang van de zon de nacht moet volgen, zo begint ook de bruid na het heengaan en het wegblijven van de Bruidegom (Mt 25,5) haar vroegere schoonheid te verliezen. De donkerte doordringt haar en ontnemt aan al haar daden hun aantrekkelijkheid. In het hart is er niet meer de vroegere warmte, en haar daden zijn kleurloos. Immers, dat uitwendige licht is in zekere zin de koningin van alle kleuren. Als dat ontbreekt, heeft geen enkele kleur schoonheid of kracht. Op dezelfde wijze is de verlichtende genade de kracht van alle deugden en het licht van alle goede daden. Zonder haar missen de deugden hun uitwerking en zijn de goede daden onvruchtbaar. En ook al schijnt het tegendeel, dan zijn ze toch niet krachtig, dan maken ze niet blij, ze hebben niet die vreugde-olie, niet die leerzame zalving, niet de smaak van goddelijke zoetheid, niet de

geur van de eeuwigheid, niet die doeltreffende ervaring van de geestelijke zintuigen.¹

Als de Bruidegom ontbreekt en zijn werking niet in ons doordringt, worden wij beproefd en komt het erop aan dat wij met heel ons wezen op God gericht blijven. Is het de ervaring van God die ons trekt en ons in haar ban houdt, of blijven wij trouw aan de gerichtheid van ons wezen, een oriëntatie die niet afhangt van onszelf, onze ervaring of onze goede wil? Wij moeten leren leven zonder enige steun of houvast. Met lege handen. Zelfs het bewustzijn van onze eigen handen valt weg.

Zie, hoe ze aan zichzelf is overgelaten, besluiteloos, onzeker. Ze wil bidden en kan er niet genoeg bij blijven. Ze wil iets in zichzelf overdenken, en ze is uitgedroogd. Ze spreekt tot de Aanwezige als was Hij afwezig, en tot de Afwezige als was Hij aanwezig.²

In die situatie tollen wij in onszelf rond. Toch zijn de afwezigheid van God en de duisternis van de nacht in dit stadium de enige mogelijkheid om tot een geloof zonder geloof te komen.³ Er voltrekt zich een proces waarin wij omwille van God God moeten verlaten. De bruid:

Ik zal opstaan, zegt ze dan, ik zal overal heengaan waar het liefdevuur, of liever, waar mijn verlangen mij heen drijft. Ik zal volgen waarheen Hij mij ook meetrekt. Ondertussen, daar ik onwaardig ben dat de Bruidegom me bezoekt met zijn gewone genade, zal ik anderen opzoeken die God hiertoe gevormd heeft, om van hen te genieten in God en zo zal ik God genieten in hen. Soms treft men die mensen aan op de pleinen, terwijl ze – o, wat een droefenis – niet aangetroffen worden in de kloosters. Soms vindt men ze in de straten, terwijl men ze niet vindt in de woestijn. Niet omdat ze niet vaker

in de kloosters zijn en beter thuis in de woestijn. Maar in het zoeken van God vindt men Hem nergens, tenzij God als eerste diegene vindt, die naar Hem op zoek is. Zo is God overal te vinden, als Hij de zoeker voorkomt.⁴

God is voor ons fundamenteel onvindbaar, omdat onze menselijke vermogens Hem slechts kunnen zoeken op basis van onze menselijke logica en binnen het kader van de geschapen wereld. Doordat God ons scheidt, bemint en tevoorschijn kijkt, openbaart Hij zich in de hele schepping en in alles wat leven heeft. Daarom is Hij 'overal te vinden'. Omdat wij niet bestaan vanuit onszelf en op grond van onze overlevingsdrift, is het niet-zijn en het failliet van al ons handelen – zelfs van de meest spirituele inspanningen – het enige wat ons van nature eigen is. De God van onze projecties – een God die min of meer aangepast is aan onze menselijke logica – bestaat niet, hoezeer wij ook naar hem verlangen of hem aanbidden. God is niet ons project, maar wij zijn het zijne. Hij is ons voor met zijn onvervaardelijke liefde, en daarom is Hij onbegrijpelijk voor ons mensen die gevangen zitten in de logica van de voorwaardelijkheid en het gezonde verstand.

Ons leven is slechts het niet-aflattende proces om iedere seconde iets meer te gaan worden wie Hij voor ogen heeft. Dit proces voltrekt zich voor ons in een nachtelijk duister, want onze bestemming is louter het resultaat van Zijn liefdevolle en scheppende werking. Wij zijn slechts weerstand en onbegrip, terwijl God ons overkomt als een verblindend Licht.⁵

De Onzienlijke

Gregorius van Nyssa, een van de zogenaamde Cappadocische vaders uit de vierde eeuw, dacht na over het onontkoombare feit dat wij in onze zoektocht naar God gedoemd zijn de duisternis binnen te treden, waarin God verblijft. Hij deed daarvan verslag in zijn commentaar op het Hooglied en in het geschrift *Over het leven van Mozes de wetgever*. Sprekend over het Hooglied schrijft de bisschop in de paragraaf "De nacht van de godskennis" het volgende:

Zo komt het dat de bruid, die meent de hoogste verwachtingen bereikt te hebben en reeds gemeenschap te hebben met de Beminde, de meest volmaakte deelname aan het Goede 'bed' noemt, en de tijd dat ze zich op dat bed bevindt 'nacht' (Hgl 3,1). Met het woord 'nacht' bedoelt ze het zien van het onzichtbare, zoals toen Mozes zich in de duisternis bevond, waar God was (cf. Ex 20,21). Naar het woord van de Profeet "heeft God zich immers in het duister verborgen en er zich mee omhuld" (Ps 18,12). Op het moment dat de ziel zich daar bevindt, leert ze dat ze nog even ver van de volmaaktheid verwijderd is, als zij die nog de eerste stap niet gezet hebben.

Ze zegt: "Toen ik waardig bevonden werd voor het volmaaktste en als het ware op het bed van de reeds verworven kennis van de werkelijkheden rustte, trad ik binnen in de onzichtbare dingen, nadat ik het gebruik van de zintuigen afgelegd had. Ik werd omgeven door de goddelijke nacht en

Marc Chagall, *Het Hooglied II*, olie op doek, 1957. © Musée National Message Biblique Marc Chagall, Nice.

zocht Hem die in het donker verborgen is. Ik was vol van liefde voor mijn Veelverlangde, maar mijn Beminde ontsnapte aan de greep van mijn gedachten. Ik zocht Hem inderdaad 's nachts op mijn bed om te weten wat zijn wezen is, waar Hij begint, waar Hij eindigt en waarin Hij bestaat, maar ik vond Hem niet (Hgl 3,1). Ik riep Hem bij al de namen die ik in staat was te vinden om Hem die onnoembaar is, te noemen, maar geen naam kon Hem omschrijven. Hoe zou Hij die iedere naam te boven gaat (cf. Fil 2,9), immers door het noemen van een naam gevonden kunnen worden?" Daarom zegt de bruid: "Ik heb Hem geroepen en Hij luisterde niet naar mij (Hgl 3,1). Toen kwam ik tot de ontdekking dat zijn grootheid, zijn glorie en zijn heiligheid zonder beperking zijn."

De intieme omgang met God vindt plaats op het 'bed', waar de bruid – kortom, de mens – gedurende de nacht 'het onzichtbare' gaat zien, 'zoals toen Mozes zich in de duisternis bevond waar God was'. Het wezen van God is immers 'in het duister verborgen' en daarmee 'omhuld'. Op het 'bed' is er nog sprake van een bewustzijn van de liefdevolle omgang met God en daarom heeft de mens nog toegang tot 'de reeds verworven kennis van de werkelijkheden'. Dat is echter de situatie van de beginneling die nog niet opgewassen is tegen de ware

godskennis en nog afhankelijk is van de begrippen van de menselijke logica en de beelden van de zintuigen. Daarna moeten wij binnentreden 'in de onzichtbare dingen' en worden wij 'omgeven door de goddelijke nacht'. Ieder houvast en veiligheid ontvalt ons daar, want de Beminde ontsnapt onvermijdelijk 'aan de greep van onze gedachten'. Wij willen niets liever dan 'weten wat zijn wezen is, waar Hij begint, waar Hij eindigt en waarin Hij bestaat', maar Hij ontsnapt aan onze menselijke logica en onze projecties. Als schepsel zijn wij gebonden aan de voorwaardelijkheid en de beperking, die ons doen zoeken naar een god die op ons lijkt en dus overzichtelijk, denkbaar en noembaar is.

In zijn geschrift *Over het leven van Mozes wetgever*⁶ neemt Gregorius van Nyssa opnieuw de belevenis van Mozes als uitgangspunt voor de omschrijving van de ervaring van het nachtelijk duister in de confrontatie met God.

Wat betekent het nu dat Mozes binnentreedt in de duisternis en daar God ziet? Want wat nu verhaald wordt, lijkt toch enigszins in tegenspraak te zijn met de eerste Godsverschijning. Toen werd God in het licht waargenomen, nu echter in de duisternis. Laten we echter niet denken dat dit niet overeenstemt met de reeks van de geestelijke werkelijkheden die we beschouwd hebben. De tekst leert ons dat de kennis van het goddelijke eerst een licht is, voor hen bij wie ze ontstaat. Inderdaad, dat wat men zich voorstelt als het tegenovergestelde van godsvrucht, is duisternis. Het zich afwenden van de duisternis vindt plaats door het deelgenootschap aan het licht. Maar naarmate de geest vordert en door grotere en volmaaktere toeleg gaat verstaan wat de kennis van het zijnde is, en naarmate de geest de beschouwing benadert, ziet hij ook in dat de goddelijke natuur onzichtbaar is.

Licht is tot duisternis geworden. De kennis en de gewaarwording van God doet zich in eerste instantie aan de mysticus voor als een lichtende ervaring, terwijl de duisternis veroorzaakt wordt door de ontrouw die erin bestaat te kiezen voor een eigenmachtig bestaan. Maar nadat hij deze terugplooiing op zichzelf meer en meer laat varen, wordt hij contemplatief en gaat hij beseffen 'dat de goddelijke natuur onzichtbaar is'. Het innerlijke oog opent zich voor de Onzienlijke die al onze menselijke verwachtingen en beelden doorbreekt en zich aan ons openbaart vanaf de overzijde.

Want als hij alles wat waarneembaar is, achter zich gelaten heeft, niet alleen wat door de zintuigen waargenomen kan worden maar ook wat het verstand denkt te kunnen zien, dringt hij steeds verder naar binnen, totdat hij door de inspanning van het verstand doordringt tot het Onzienlijke en het Ongrijpbare, en daar God ziet. Want de ware kennis van Hem die hij zoekt, en het ware zien, bestaan juist in het niet zien, omdat wat gezocht wordt, alle kennis te boven gaat, en door die ongrijpbaarheid als het ware als door duisternis aan alle kanten ervan gescheiden is. Daarom zegt de

Marc Chagall, *Het Hooglied V*, olie op doek, 1957. © Musée National Message Biblique Marc Chagall, Nice.

verheven Johannes die binnengedrongen is in de lichtende duisternis: “Niemand heeft ooit God gezien” (Joh 1,18), en hij definieert door deze uitspraak dat de kennis van het goddelijke wezen niet alleen voor mensen maar voor iedere denkende natuur onbereikbaar is.

De lichtende duisternis

Niet alleen onze zintuigen en ons beeldend vermogen worden buiten spel gezet, maar ook onze hogere vermogens en met name ons verstand. Toch krijgt ons verstand de kans om steeds verder naar binnen te dringen in dit duister dat als een muur voor ons staat. Daar gaan wij God zien in zijn goddelijk wezen, dat wil zeggen: als ‘het Onzienlijke en het Ongrijpbare’. Niet-zien wordt het enige zien dat overblijft: het is het ‘ware zien’. De ongrijpbaarheid van God trekt zich terug in de duisternis en is zo fundamenteel gescheiden van onze geschapen werkelijkheid. De mystieke mens moet net als Johannes doordringen ‘in de lichtende duisternis’ van het goddelijk wezen, zonder ooit de pretentie te hebben God te bereiken met zijn ‘denkende natuur’. Voor ons is slechts denkbaar wat op ons lijkt en daardoor past binnen onze gedachten.

Als Mozes gevorderd is in de Godskennis, verklaart hij God in de duisternis te zien, dit wil zeggen dat hij dan tot het inzicht komt dat deze in wezen het goddelijke is dat elke kennis en elk begrip te boven gaat. “Mozes ging de duisternis in waar God was” (vgl. Ex 20,21), zegt de Schrift. Welke God?

“Hij die de duisternis tot zijn schuilplaats maakte” (vgl. Ps 17,12), zegt David die in de onuitsprekelijke mysteries was ingewijd in hetzelfde heiligdom.

De mystieke mens Mozes beseft dat hij in de duisternis God ziet, want hij begrijpt dat zijn niet-zien in feite het enige zien is dat hem gegeven wordt, omdat het goddelijke ‘elke kennis en elk begrip te boven gaat’. God zelf heeft hem ingewijd in het ‘heiligdom’ van zijn goddelijke duisternis dat Hij gekozen heeft als zijn ‘schuilplaats’. De duisternis is dus het gelaat van God en geen teken van zijn afwezigheid.

Als hij op die plaats gekomen is, waar de duisternis hem reeds heeft onder-richt, ontvangt hij hetzelfde onderricht door het woord. Ik vermoed dat dit gebeurt om ons geloof in deze leer te bevestigen door het getuigenis van de goddelijke stem. Gods woord verbiedt de mensen immers allereerst God gelijk te stellen met iets wat ze kennen. Ieder beeld dat onze fantasie zich vormt door navorsing en gissing, met de bedoeling de goddelijke natuur te vatten of te omschrijven, is slechts een afgodsbeeld en laat Hem niet werkelijk kennen.

De heilige Gregorius laat zijn lezers vervolgens zien dat Christus, Gods woord, de rol van Mozes heeft overgenomen en ons op zijn beurt inwijdt in de onkenbaarheid van de Ene. In zijn boodschap ontnemt Hij ons ieder godsbeeld dat uiteindelijk niets meer is dan een simpele projectie. Alle beelden zijn per definitie ‘afgodsbeelden’ die ons het zicht op de ware God ontnemen, doordat zij – als waren zij een spiegel – slechts ons eigen beeld weerkaatsen.

De godvruchtige deugd bestaat uit twee delen: het ene deel betreft God zelf, het andere de morele rechtschapenheid. De zuiverheid van het morele leven is immers een onderdeel van de godsvrucht. We hebben eerst vernomen wat we over God moeten weten, dit wil zeggen: zich geen opvatting over Hem maken uitgaande van wat door menselijk begrip kan worden gekend. Nu wordt ons echter het andere aspect van de deugd duidelijk gemaakt, namelijk welke principes we moeten naleven in het deugdenleven.

Wij kennen God slechts door Hem niet te kennen, want al ons kennen blijft noodzakelijkerwijs gevangen binnen het menselijk begripsvermogen en binnen de categorieën van de ons bekende geschapen wereld. Het ware handelen of de volmaaktheid van het deugdenleven voert ons ook voorbij de zichtbaarheid van dit handelen. Ogenscheinlijk is het handelend subject het zelfbewuste menselijke ‘ik’. Evenwel, door ons een verregaande autonomie aan te meten en een prominente verantwoordelijkheid voor de eigen handelingen op te eisen, verduistert ons zicht op God die in ons handelt. Onze ware deugd is in God gelegen, ze is niet het resultaat van wat onze handen maken.

De hemelse trompet

Maar nog is de voettocht van de mystieke mens niet voltooid. Gregorius vertelt verder over de geestelijke opgang.

Daarna kwam men bij de tabernakel die niet door handen gemaakt is. Wie zal Mozes volgen wanneer hij door dit alles heen trekt en zijn geest zo hoog verheft? Wanneer hij van bergtop tot bergtop gaat en door het bestijgen van almaar hogere toppen, steeds weer zichzelf overstijgt? Eerst verliet hij de voet van de berg en zonderde hij zich af van hen die niet sterk genoeg waren

om de berg te beklimmen. Vervolgens namen zijn oren het trompetgeschal waar, doordat hij zichzelf in geestelijk opzicht even hoog verhief als de hoogte van de beklimming. Daarna drong hij door tot het verborgen en onzichtbaar heiligdom van de Godskennis. Maar ook daar bleef hij niet, hij trok verder naar de niet met handen vervaardigde tabernakel (vgl. Heb 9,11). Want hij die zich tot zulke hoogten verheft, bereikt daar inderdaad zijn uiteindelijke bestemming.

Gregorius van Nyssa.

Mozes mag niet blijven stilstaan bij ‘de tabernakel die met handen gemaakt is’, bij het product van het menselijk handelen, want dat is niet het doel van de geestelijke opgang naar God. Met Mozes moeten wij door dit alles heentrekken en onze geest hoog daarboven verheffen. Iedere vorm van zelfbewustzijn dat zich de eigenmachtige bewerker waant van de wereld, houdt ons gevangen in onszelf en blokkeert daardoor de mogelijkheid om ‘van bergtop naar bergtop’ te gaan en ‘steeds hogere toppen’ te beklimmen door onophoudelijke overstijging van onszelf. Bij iedere stap en iedere handeling verwijderen wij ons steeds meer van het zelfbewuste beeld van onszelf; ook het compromis dat we aangaan met onze eigen zwakheid laten we stilaan varen. In onze onmacht en ons onvermogen gaan wij ‘trompetgeschal’ horen, zinnebeeld van de aantrekkingskracht van Gods werking die ons boven onszelf uittilt en ons overbrengt naar zijn hoogte. Dan pas kunnen wij in de duisternis van het failliet ons eigen handelen doordringen ‘tot het verborgen en onzichtbare heiligdom van de Godskennis’, want wij hebben weet van Gods handelen in ons.

Gregorius van Nyssa maakt echter op scherpzinnige wijze duidelijk dat wij verder moeten gaan naar een totale zelfvergetelheid. Wij moeten immers verder trekken ‘naar de niet met handen gemaakte tabernakel’. Onszelf geheel en al vergetend als subject van ons handelen en van onze geestelijke opgang, bereiken wij onze ‘uiteindelijke bestemming’, God zelf. Dan kunnen wij met Paulus volmondig zeggen: “Ikzelf leef niet meer, Christus leeft in mij.”

(Gal 2,20) Het opgeblazen zelfbewustzijn heeft plaatsgemaakt voor de enkelvoudigheid van Christus die doorzichtig is tot op zijn Vader (“Wie Mij ziet, ziet de Vader” – Joh 14,9).

Toch denk ik dat de hemelse trompet nog een andere betekenis kan hebben dan die welke wij gaven: dat zij voor de mens die ernaar luistert, de weg aangeeft naar datgene wat niet met handen gemaakt is. Immers, de ordening van alle wonderen aan de hemel verkondigt luide Gods wijsheid aan al het bestaande en het heelal verhaalt Gods grote heerlijkheid in alles wat zichtbaar is, volgens het Schriftwoord: “De hemel verkondigt Gods heerlijkheid.” (Ps 18,2) Dat is toch helder klinkend trompetgeschal dat ons welkend en duidelijk onderricht, volgens de woorden van de profeet: “Van omhoog uit de hemel schalde de trompet.” (vgl. Sir 46,17)

In heel de geschapen werkelijkheid, in ons eigen bestaan en zelfs in ons lijf weerklinkt ‘de hemelse trompet’, want niets daarvan is handgemaakt en alles ‘verhaalt Gods heerlijkheid in een grote lofzang die geen einde kent’. Wij hoeven slechts naar de maan, de sterren en alle planeten aan het hemelgewelf te kijken om te ontdekken dat ‘de ordening van alle wonderen aan de hemel luide Gods wijsheid verkondigt aan al het bestaande’. Waar wij ook kijken en wat wij ook menen te zien, er is niets anders dan Gods gelaat en zijn alomvattende werking. In ieder geluid horen wij slechts Gods stem, zijn woord.

Hij die gereinigd is en van wie de oren van het hart scherphorend zijn, verneemt nu die klank. (Ik bedoel daarmee de kennis van God die het resultaat is van de beschouwing van het heelal.) Daardoor wordt deze mens geleid om in de geest door te dringen tot de plaats waar God is. Die plaats wordt door de Schrift ‘duisternis’ genoemd. Dit betekent, zoals reeds gezegd: het Onkenbare en het Onzienlijke. Als de mens daar gekomen is, ziet hij de tabernakel die niet met handen gemaakt is; die tabernakel toont hij aan hen die beneden zijn, door middel van een stoffelijke afbeelding.

De oren van ons hart moeten scherphorend worden om de onhoorbare welluidendheid van de hemelse trompet op te vangen, de stille klank van Gods woord dat ons doet leven in Hem. Steeds dieper

Marc Chagall, *Mozes ontvangt de Tafelen der Wet*, lithografie, 1966. © Galerie Fetzter.

worden wij – voorbij alles wat wij werkelijkheid noemen – binnengevoerd in het nachtelijk duister en de eeuwige stilte ‘om in de geest door te dringen tot de plaats waar God is’, namelijk ‘het Onkenbare en het Onzienlijke’, ‘de tabernakel die niet met handen gemaakt is’, het woord waarin slechts de stilte weerklinkt van Gods eeuwigheid.

De nacht van Gods wezen

De traditie van de spiritualiteit en de mystiek heeft ons meer vertrouwd gemaakt met de *Donkere nacht van de ziel*, de nacht zoals Jan van het Kruis, de Spaanse mystieke schrijver uit de zestiende eeuw, deze geschilderd heeft: als het nooit ophoudende proces waarin Gods lichtende aanwezigheid ons meer en meer desoriënteert en ons elk houvast ontnemt.⁷ Ten onrechte menen velen dat de karmelheilige een voorbijgaande crisis in het geestelijk leven beschrijft, een soort tijdelijke Godsverduistering die een begin en dus ook een einde kent. Het is nochtans duidelijk dat Jan van het Kruis in alle opzichten trouw bleef aan het oude besef dat de Godskennis ons onvermijdelijk binnenvoert in het nachtelijk duister van Gods wezen, dat bij iedere stap en iedere ademtocht ondoordringbaarder wordt.

God is liefde, maar deze liefde is zo onvoorwaardelijk en dus ondenkbaar dat ieder houvast en alle veiligheid verdwijnen, en wij overspoeld worden door een ‘angst’ die slechts opgeroepen kan worden door God zelf. Christelijke mystiek wordt derhalve ten diepste getekend door de nacht.

Hein Blommestijn o.carm. (°1943) is karmeliet en wetenschappelijk medewerker van het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen. Hij specialiseerde zich in de mystieke literatuur en publiceerde enkele kritische edities van mystieke geschriften. Recente boeken die onder zijn redactie tot stand kwamen, zijn o.m. *Als de vogels leren spreken*, *Teresa van Avila – Innerlijke burcht* (2015) en *Op zoek naar ons diepste wezen. Mystieke auteurs uit de middeleeuwen: inspiratie voor vandaag* (2015).

- ¹ Willem van St.-Thierry, *Commentaar op het Hooglied* (vertaling: Hedwig Vrensen e.a.), Monastieke Cahiers, Bonheiden 1984, blz. 71-72.
- ² *Ibidem*, blz. 75.
- ³ Hein Blommestijn, “Geloven zonder geloof – Thérèse van Lisieux”, in: *Speling* 49 (1997/1) 79-87.
- ⁴ Willem van St.-Thierry, *Commentaar op het Hooglied*, Monastieke Cahiers, Bonheiden 1984, blz. 239-240.
- ⁵ Vgl. Jos Huls & Hein Blommestijn, “Aanvechting. Luthers uitgangspunt in de middeleeuwse mystiek”, in: *Godsvrucht in geschiedenis*, bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. F. van der Pol als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2015, blz. 91-114.
- ⁶ *Kerkvader teksten met commentaar*, Bonheiden 1992, nr. 162-169, 101-104.
- ⁷ Vgl. Hein Blommestijn & Jos Huls, *Een spoor van liefde. Jan van het Kruis als gids in de woestijn*, Gent-Kampen, 2000. Hein Blommestijn en Jos Huls, “De duisternis als vindplaats van God”, in: *Friesch Dagblad* 23-12-2000, Krystpetiele Licht en Donker 3. Hein Blommestijn, “Praying in the Dark”, in: *Carmelus* 56 (2009/1) 127-138.